

Bieńkowski, Wiesław

"Bibliografia powstania styczniowego", Eligiusz Kozłowski, Warszawa 1964 : [recenzja]

Przegląd Historyczny 57/2, 306-310

1966

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

Rozwój przemysłu budowy maszyn przebiegał w Niemczech — jak można sądzić — szybciej. O ścisłe kryteria przewrotu technicznego w tej gałęzi przemysłu jest niewiarygodnie trudno, dlatego najczęściej jako wskaźnik przyjmuje się stopień stosowania maszyn parowych. Można przypuszczać, że w przemyśle budowy maszyn zasadnicze przemiany techniczne nastąpiły w Niemczech jeszcze przed 1870 r. Już w 1861 r. w przemyśle budowy maszyn były czynne w Prusach 373 maszyny parowe² (istniało 314 zakładów), a w 1871 r. nie było już zakładu, który by nie posiadał maszyn parowych (t. II, s. 180).

„Techniczna przebudowa przemysłu w okresie przewrotu przemysłowego w każdym kraju przebiegała w różnych gałęziach przemysłu w różnym czasie”³. O tym niestety zapomnieli autorzy omawianych prac. Dlatego też otrzymaliśmy bardzo cenny zbiór monografii, dotyczący jednak nie tyle rewolucji przemysłowej, ile procesu industrializacji Niemiec, aż do przekształcenia się tego kraju w państwo przemysłowe. I właśnie w tej dziedzinie dorobek autorów jest znaczny. W szczególności podkreślić należy poważne osiągnięcie w dziedzinie analizy wzrostu nakładów na kapitał stały.

Monografie oparte zostały (w szczególności t. III) na olbrzymim materiale źródłowym. Przebadane zostały państwowe archiwa w Merseburgu, Dreźnie, Poczdamie, Karl-Marx-Stadt i Brandenburgu. Ze źródeł drukowanych bardzo starannie wykorzystano roczniki izb handlowych i przemysłowych (Blumberg w t. III wlicza ich aż 710 tomów). Wzbogaceniem tekstu tomów II i III są liczne tabele statystyczne zamieszczone przy końcu tomów (jest ich w sumie 52). Do tomu II załączono dwa spisy zakładów budowy maszyn. Niestety brak jakichkolwiek indeksów.

Prace Blumberga, Schrötera i Beckera przynoszą bardzo wiele nowych faktów i ustaleń. Postawiły one dużo nowych problemów i zagadnień, autorzy zaś wyciągają często cenne wnioski. Monografie te poważnie wzbogacają naszą wiedzę o rozwoju niemieckiego przemysłu w latach 1833—1875, stały się trwałym osiągnięciem zespołu historyków Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Berlinie.

Juliusz Łukasiewicz

Eligiusz Kozłowski, *Bibliografia powstania styczniowego*, Wojskowy Instytut Historyczny. Zakład Historii Dawnego Wojska Polskiego-go, Wydawnictwo MON, Warszawa 1964, s. 619, 1 nlb.

W pokaznym i różnorodnym pokłosiu stulecia powstania 1863 r. osobne i ważne miejsce zajmuje „Bibliografia powstania styczniowego” E. Kozłowskiego. Czytelnik interesujący się tą problematyką, któremu przyszło korzystać dotąd z pracy J. Gąsiorowskiego⁴, ze zrozumiałym zaciekawieniem sięgnie po nową bibliografię, ukazującą się w czterdzieści przeszło lat od wspomnianego wydawnictwa. W porównaniu z publikacją Gąsiorowskiego o dość schematycznym układzie, dzielącym cały materiał (do 1922 r.) na trzy główne działy: źródła, opracowania i literaturę piękną, bibliografia Kozłowskiego jest znacznie bardziej rozbudowana zarówno pod względem zawartości jak i układu.

² J. Kuczynski, *Die Geschichte der Lage der Arbeiter in Deutschland von 1789 bis in die Gegenwart* t. I, 6 wyd., Berlin 1954, s. 77.

³ W. Jacunski, op. cit., s. 81.

⁴ J. Gąsiorowski, *Bibliografia druków dotyczących powstania styczniowego 1863—1865*, Warszawa 1923.

Całość materiału podzielona jest na dział ogólny, źródła (*sensu stricto*), świadectwa współczesne oraz opracowania. W porównaniu do bibliografii Gąsiorowskiego, układ ten różni się brakiem wyodrębnienia literatury pięknej (współczesnej tematycznie i chronologicznie powstaniu), którą w omawianej publikacji zaliczono słusznie do świadectw współczesnych.

Poza wstępem, wykazem tytułów czasopism objętych kwerendą i wykorzystanych w bibliografii (1313 tytułów czasopism z miejscem oraz latami ukazywania się, niektóre, trudno dziś dostępne, przejrane jedynie 'we fragmentach'), podano również wykaz skrótów użytych w opisie bibliograficznym. Bibliografię zamykają indeksy (nazwisk oraz geograficzny) opracowane przez I. Kozłowską.

Dla zagadnień tła historii społecznej i wojskowej (włączono tutaj działalność Wielkiej Emigracji i jej myśl wojskową), bibliografia obejmuje tematycznie okres 1832—1865. Obszerniej uwzględniono również zagadnienia polityki międzynarodowej i sytuacji politycznej państw zaborczych w okresie 1856—1865, a samo powstanie — odmiennie od Gąsiorowskiego — ujęto w szersze ramy chronologiczne lat 1861—1865, zaliczając tu okres reform i tzw. „rewolucję moralną” jako antecedencję ruchu zbrojnego.

Bazą bibliograficzną objęto druki, które ukazały się do roku 1961 włącznie. W związku z tym bardzo słusznie autor zapowiada przygotowanie aneksu (s. 12), zwłaszcza biorąc od uwagę znaczną ilość publikacji polskich, a także obcych, jakie ukazały się w stulecie wybuchu powstania.

Bibliografia Kozłowskiego liczy przeszło 10 225 pozycji, wobec 4 168 zarejestrowanych przez Gąsiorowskiego. Świadomie użyto tu wyrażenia „przeszło”, ponieważ podana cyfra jest niekiedy zwielokrotniona dodanymi w obrębie tego samego numeru pozycjami a, b, c. itd. Blisko trzykrotne powiększenie materiału bibliograficznego jest nie tylko wynikiem wspomnianego dystansu chronologicznego, ale równocześnie efektem ogromnego wysiłku autora rejestrującego wszelkie dostępne mu dzisiaj materiały dotyczące powstania styczniowego.

Bibliografie retrospektywne dziedzin czy zagadnień zwykle w intencjach swych twórców mają być możliwie kompletne, tzn. przynoszące maksimum pozycji dotyczących danego tematu czy zakresu. Jednakże zarówno ze względów technicznych jak i merytorycznych konieczne jest stosowanie selekcji. Ten problem występuje również w bibliografii E. Kozłowskiego. Autor dość daleko posunął swą docieklivość w rejestrowaniu pozycji dotyczących problematyki samego powstania styczniowego. Natomiast zagadnienia sytuacji międzynarodowej, a także stosunków wewnętrznych epoki reform oraz po upadku powstania, dziejów Wielkiej Emigracji itp. problemów „stykowych”, podane zostały w wyborze. Uznając słuszne w zasadzie intencje autora, wypadnie się jednak upomnieć o kilka opuszczeń.

Zasady opisu bibliograficznego, przyjęte w omawianej bibliografii, nie odbiegają od norm stosowanych w bibliografiach retrospektywnych. W wypadku niejasnego sformułowania tytułu, autor zastosował adnotacje rzeczowe i chronologiczne, umieszczone *a linea* po zasadniczym opisie bibliograficznym. Adnotacje te stanowią ważną pomoc dla czytelnika zwłaszcza przy drukach ulotnych czy dokumentach sądowno-policyjnych, gdzie hasłami są zwykle incipity. Bardziej konsekwentnego stosowania adnotacji wymagać jednak należy np. w dziale źródeł w punkcie B. Rząd Narodowy: 2. Władze narodowe niższego szczebla (cywilne i wojskowe), gdzie brak niekiedy adnotacji nazwiskowych.

Wobec znacznie rozbudowanego podziału materiału bibliografia nie posiada w zasadzie powtórzeń w formie odsyłaczy. Ta sama pozycja umieszczona w dwóch lub więcej miejscach (np. poz. 67 i 392, 189 i 1040, 8614 i 9652 itd.) różni się jedynie opisem bibliograficznym; w drugim miejscu przyjął bowiem autor opis skrócony, natomiast nie stosował tu zwykłej formy „zob. poz.”. Częściej spotykamy formę

odsyłaczową w wypadku łączących się treściowo pozycji jak polemik, przekładów itp. (np. poz. 129, 141, 1358, 2366, 4951 itd.). Ogromna większość, bo około 90% opisów zostało sporządzonych w oparciu o autopsję, co świadczy dodatnio o staranności autora.

Dla czytelnika, odbiorcy i użytkownika najważniejsza jest kwestia przejrzystości i łatwego dla orientacji układu materiału. Każdy układ bibliografii tego typu może być i jest dyskusyjny. Znacznie rozbudowany układ bibliografii Kozłowskiego ma zarówno dodatnie, jak i ujemne strony. I tak dział źródeł zestawia osobno pozycje dotyczące Rządu Narodowego, rządów państw zaborczych (Rosji, Austrii i Prus), pamiętniki i wspomnienia oraz korespondencję (urzędową i prywatną). Każda z tych pięciu grup źródeł posiada swój własny, wewnętrzny układ rzeczowy. Podobnie świadectwa współczesne zostały podzielone na 12 głównych części: a. zagadnienia ogólne, b. Cesarstwo Rosyjskie w okresie reform i ruchu rewolucyjnego, c. syntezy dziejów Polski, d. powstanie styczniowe — ziemie polskie w okresie reform i ruchu rewolucyjnego, e. militaria, f. stosunki wewnętrzne na ziemiach polskich po upadku powstania, g. emigracja polska, h. poszczególne państwa a sprawa polska, i. Polacy na zesłaniu (spisek kazański i powstanie nadbajkalskie), j. prasa współczesna, k. współczesna literatura piękna (nowele, powieści, wiersze, utwory dramatyczne, hymny, modlitwy, pieśni) oraz l. varia. Prawie każda z powyższych części posiada szczegółowy podział rzeczowy, np. punkt d. powstanie styczniowe, dzieli się na: 1. zagadnienia ogólne, 2. Królestwo Polskie, 3. Litwa, Białoruś, Ukraina, 4. zabór austriacki, 5. zabór pruski, 6. stronnictwa i programy polityczne, 7. stosunki agrarne, 8. stosunki narodowościowe i wyznaniowe oraz 9. kultura, oświata, nauka. Układ ten budzi pewne wątpliwości. Podstawowa grupa świadectw współczesnych została podzielona naprzód według kryteriów terytorialnych, następnie zaś rzeczowych. Dla czytelnika bardziej obeznanego z problematyką epoki, podział szczegółowszy jest zapewne wygodniejszy. Natomiast dla niespecjalisty, zbytne poszufladkowanie materiału utrudnia orientację, a tym samym i korzystanie z pomocy tego wyczerpującego informatora, jakim jest przecież bibliografia.

Opracowania posiadają układ odpowiadający zasadniczo działowi źródeł. Zawiera on dziewięć większych działów: a. zagadnienia międzynarodowe, b. sprawa polska na arenie międzynarodowej, c. Cesarstwo Rosyjskie i Królestwo Polskie, d. dzieje Polski (syntezy i zagadnienia), e. powstanie styczniowe, f. biografika, g. zagadnienia polityki międzynarodowej, h. okres popowstaniowy oraz i. varia. Punkty c, d, e, g oraz h mają własny, wewnętrzny układ treści podzielonej według zagadnień rzeczowych. I ta szeroko rozbudowana problematyka dałaby się zredukować. Tak np. punkt c (Cesarstwo Rosyjskie i Królestwo Polskie, podpunkt 2, kwestia agrarna) wiąże się bardzo ściśle z punktem e (powstanie styczniowe, podpunkt 9, kwestia agrarna i robotnicza). W dziale d (dzieje Polski, syntezy i zagadnienia) upomnieć się wypada o tom 3 „Dziejów Polski w zarysie” Bobrzyńskiego (Warszawa 1931). Dział e (powstanie styczniowe) chyba niepotrzebnie wysuwa w układzie ziemie zaborów przed inne grupy materiału podzielone według zagadnień rzeczowych jak ideologia, obozy i programy społeczno-polityczne, kwestia agrarna i robotnicza w powstaniu, historia militarna, kobiety i młodzież w powstaniu, Żydzi a rok 1863, kultura—oświata—nauka—sztuka, prasa tajna, a wreszcie powstanie w literaturze. Należało albo dokonać rozbicia poszczególnych pozycji i zaszeregować je w „ziemiach”, lub też problematykę „ziem” przenieść nie mieszając w ten sposób kryteriów układu i podziału materiału bibliograficznego. Wyróżniona w punkcie f biografika liczy przeszło 800 pozycji dotyczących wybitniejszych postaci powstania. Szkoda, że autor nie zastosował tutaj ogólnie przyjętego w tych wypadkach układu według haseł nazwiskowych osób, których dana pozycja dotyczy, a kierował się nazwiskami autorów tych biografii. Działy g (zagadnienia polityki międzynarodowej) oraz i (varia) przy bliższym rozpatrzeniu się w ich treści nie

wydają się wyodrębnione celowo. Zarówno punkty 1 (stosunek rządów do powstania), 2 (stosunek postępowej opinii do powstania, w tym stosunek Marksa i Engelsa oraz rosyjskiej rewolucyjnej demokracji), dobrze mieściłyby się w dziale e wśród opracowań ogólnych (np. A. zagadnienia międzynarodowe, B. sprawa polska na arenie międzynarodowej, czy wreszcie C, Cesarstwo Rosyjskie i Królestwo Polskie, D. rosyjski ruch rewolucyjny a sprawa polska).

Przechodzimy obecnie do uwag szczegółowych.

Dział ogólny mieści bibliograficzny i biograficzny aparat pomocniczy, informatory, historiografię i metodologię, a także pozycje archiwoznawcze i źródłoznawcze. Rzecz oczywista, że prac ściśle metodologicznych jest tutaj niewiele, a dominują ujęcia z zakresu historii historiografii. W biografice szereg prac (np. publikacje urzędowe rosyjskie, czy druki emigracyjne) kwalifikuje się raczej do działu źródeł, umieszczono je tutaj chyba ze względów merytorycznych, pełnią bowiem po dzień dzisiejszy rolę przede wszystkim informacyjną.

W dziale źródeł nie wszystkie pozycje wydają się konsekwentnie zaszeregowane: np. poz. 506 jako przykład ogólnych wydawnictw źródłowych. Pozycje 1163 i 1166 można by podać łącznie w formie: „Toż w jęz. polskim”. Podobnie wątpliwość budzą pozycje 1174—1183 (plakaty obwieszczeń) podane zapewne w wyborze. Czy wybór ten jest celowy i — co ważniejsze — reprezentatywny? Punkt d. pamiętniki — wspomnienia, rozbito na trzy części: ogólne, dotyczące wypadków wojennych oraz dotyczące poszczególnych osób, w postaci nekrologów, czy biografii. Trudno chyba o ściśle i w pełni konsekwentne utrzymanie tego podziału. Wśród pamiętników niesłusznie zamieszczono utwór wierszowany Henryka Merzbacha (poz. 1722), figuruje on ponadto wśród współczesnej literatury pięknej (poz. 6414), tam zresztą nie odnotowano istnienia odbitki. Pośród grupy pamiętników dotyczących kampanii wojskowych, pozycje 2545 oraz 2558 kwalifikują się raczej do kategorii źródeł urzędowych. Winny być ewentualnie oddzielone od pozostałych znakiem graficznym (gwiazdką).

W grupie korespondencji nie wprowadzono już tak, jak w pamiętnikach, podziału szczegółowego i dział ten skupia materiał o charakterze niejednorodnym. Mieści bowiem zarówno pozycje o charakterze urzędowym (np. korespondencja panujących poz. 3196—3198, 3312—3313), jak i publikacje listów prywatnych, dotyczących zresztą nie tylko wypadków 1863 r.

Dział świadectw współczesnych nasuwa następujące uwagi i propozycje. Pozycje zamieszczone w dziale ogólnym (nb. te same 3974 i 3999 traktowane jako pozycje odrębne), kwalifikują się swym charakterem do działu prawnoustrojowego (którego brak), podobnie w punkcie 4. zabór austriacki (ulotki-odezwy), pozycje 4393, 4395, 4404—4409 posiadają raczej charakter odezwy urzędowych, a poz. 4411 raczej nadaje się do działu źródeł dotyczących Rządu Narodowego (punkt B). Figurująca w zagadnieniach ogólnych punktu D poz. 3963 winna się znaleźć wśród problematyki historii kultury. W punkcie 2 (Królestwo Polskie) tegoż działu pozycje 4108, 4155 oraz 4156 zostały błędnie potraktowane jako wydawnictwa odrębne. Analogicznie rozdzielono pozycje 4131, 5637, 5676 oraz 5677 tego samego autora (Rogera Raczyńskiego). Punkt F (stosunki wewnętrzne po upadku powstania) traktowany w wyborze, posiada trudną do określenia granicę publikacji lat siedemdziesiątych XIX w.; wyjątkowo jedynie znajdują się tam pozycje z lat późniejszych. Ten problem granicy końcowej w tym wypadku był szczególnie trudny do rozstrzygnięcia. Punkt H (poszczególne państwa a sprawa polska), chyba niesłusznie znalazł się na tym miejscu. Pozycje tego typu a zwłaszcza podpunkt 2 (sprawa polska na arenie międzynarodowej) znalazłyby bardziej odpowiednie dla siebie miejsce w punkcie A. zagadnienia ogólne. Trzy dalsze grupy świadectw współczesnych to prasa, literatura piękna oraz *varia*. W grupie „prasa współczesna” zamieszczono ogółem 89 tytułów czasopism (60 krajowych i 29 emigracyjnych) uka-

zujących się oficjalnie lub tajnie w latach 1861—1870, a swą treścią dotyczących przede wszystkim wypadków powstania. Tytuły czasopism ogólnych polskich i obcych podane są w uproszczonym opisie bibliograficznym w osobnym wykazie umieszczonym po wstępie autora. W porównaniu z ilością tytułów, ustalonych kiedyś przez St. Zielińskiego², omawiana bibliografia przynosi ich więcej, próbując nadto wyjaśnić, względnie sprostować istniejące dotąd wersje, czy fakty. W grupie współczesnej literatury pięknej, słusznie chyba ograniczonej przez E. Kozłowskiego do publikacji z lat 1864/5, należy uzupełnić nazwiskami autorów zamieszczone tam jako pozycje anonimowe: poz. 6554 „Naręczona” to szkic powieściowy Michała, a poz. 6571 „Tyrteusz” jest utworem Władysława Ludwika Anczyca. Wśród wariów, które zawierają wiedzę o późniejszej tradycji powstania, obchodach rocznicowych, „kulcie” weteranów itp. (por. na ten temat s. 13 wstępu), niepotrzebnie umieszczono pozycje nie związane treściowo z tym działem, jak np. pozycje 6617—6620. Zresztą prace dotyczące się represji nieoczekiwanie wystąpiły wśród opracowań, w tamtejszych wariach (poz. 10212). Obie grupy wariów można by śmiało połączyć dla uzyskania większej zwartości układu i treści.

Indeks nazwisk nie rozróżnia nazwisk autorów od osób występujących w tytułach czy adnotacjach (np. odrębną czcionką drukarską lub spacją). Nie uwzględnia on też pozycji anonimowych, czy prac zbiorowych, których hasła mogły figurować w tym indeksie. Podano w sposób krzyżowy pseudonimy, np. Abgar Sołtan zob. Abgarowicz Kajetan, a przy nazwisku Abgarowicza występuje równocześnie pseudonim w nawiasie (Abgar-Sołtan). Indeks ten stosuje przy hasłach określniki jak opr. (opracował), pod. (podał), rec. (recenzja), wyd. (wydał) itp. Wydaje się tu pożądana większa precyzja. Np. „oprac.,” „pod.” i „wyd.” przy wydawnictwach źródłowych stanowią jedynie synonimy. Lepiej chyba wyróżniać przy nazwisku autora „oprac.” dla opracowań monograficznych, zachowując określniki „wyd.” wyłącznie dla edycji źródłowych opublikowanych przez tego autora. Z dostrzeżonych omyłek indeksu nazwisk należy poprawić imię Wołodzki przy pseudonimie Koszycz Waclaw na Walery (s. 568), tak jak na s. 605. Hasło „Radzyński” nie jest nazwiskiem (s. 588), a przmiotnikiem okręgu radzyńskiego. Ta pozycja autorstwa A. Owidzkiego figuruje w bibliografii dwukrotnie (poz. 4644 i 4673), drugi raz z błędnym opisem bibliograficznym, stąd omyłka w indeksie.

W indeksie nazw geograficznych przy hasłach mniej znanych lub niejednoznacznych (jak np. Bodzechów, Chlewska Wola, Jedlnia, Maków itp.) brak określenia powiatu. Chyba niesłusznie dokonano też uproszczeń w łączeniu haseł np. „Grodzińskie województwo” z „Grodzięszczyzną” (gubernią) i zrezygnowano z użycia określników przy hasłach geograficznych, jak np. m. (miasto), woj. (województwo), z. (ziemia) itp.

Wysunięte przez nas sugestie mają w dużej mierze charakter dyskusyjny, przytoczone zaś przykładowo drobne omyłki, w niczym chyba nie umniejszają wartości omawianej bibliografii, będącej wynikiem wieloletniej i przynajmniej bardzo trudnej pracy badawczej. Bibliografia zapewne długie lata służyć będzie z pożytkiem wielu historykom.

Wiesław Bieńkowski

Oleg Nikołajewicz Znamienski, *Ijułskij krizis 1917 goda*, Izdatielstwo „Nauka”, Moskwa—Leningrad 1964, s. 272.

Praca niniejsza wywołuje refleksje dwojakiego rodzaju. O ile bowiem z cytowanych tytułów, zespołów archiwalnych i doniesień prasowych wyraźnie wynika, iż wkład pracy autora był ogromny, o tyle niedokładności opracowania — o których

² St. Zieliński, *Próba bibliografii prasy tajnej 1861—1864*, „Książka” t. 14, 1914, s. 288—292.